

FOLKLORDA ŞAMAN/DƏRVIŞ ÇEVİRLMƏLƏRİNİN FUNKSIONAL SEMANTİKASI

Xülasə

Folklorda əsas mistik çevrilmələrdən biri şaman/dərviş çevrilmələridir. Çevirmə – şaman (qam-şaman, dərviş) praktikasında mediəsiya, yəni bir məkandan (dünyadan) o birisinə keçmək üçün şəkildəyişmə aktıdır. Şamanlar, bildiyimiz kimi, o biri dünyalarla əlaqəyə girə bilən varlıqlardır. Bu əlaqə mediəsiya adlanır. Ona görə də şamanlar medumlar, meditorlar hesab olunurlar. Onlar mediəsiya vasitəsi ilə göyə – tanrıların dünyasına, yaxud yeraltına – ölülərin dünyasına gedə bilirlər. Göyə gedən şamanlar – ağ şamanlar, yeraltına gedən şamanlar – qara şamanlar adlanırlar. Folklorda qəhrəmanın sehrli qüvvələrin təsiri ilə və ya sehrli vasitələrdən istifadə edərək öz xarici şəklini, görkəmini dəyişməsi cilddəyişmədir. Cilddəyişmə həm də keçid mərasimlərinə aid çevirmə formuludur. Şaman/dərviş çevrilmə üsulları vasitəsilə heyvan cildinə girən qəhrəmanların əsas məqsədlərindən biri də öz güclərini nümayiş etdirməkdir. Nağıl qəhrəmanı bəzən şamanlarda olduğu kimi, tilsim vasitəsilə heyvan cildinə girib düşmənlə döyüşür. Folklorda keçid mərasimləri özünü daha çox nağıllarda, dastanlarda, əfsanələrdə göstərir. Çevirmə epik folklor mətnləri üçün xarakterik motivdir. O, metamorfoza (şəkildəyişmə) kimi təzahür edir. Çevirmə obrazın ilkin şəklinə müvəqqəti qayıtma kimi təzahür edən şəkli dönərgəlik adlanır. Şamanizm ilə bağlı məlumatlar, adət-ənənələr özünü din və inanclarda yaşatmaqla bərabər, folklorda daha uzun illər, yüzillər dolğun şəkildə qoruyub saxlamışdır. Buraya şaman olmaq, şamanın vəzifələri, ölüb-dirilmə, şəkli dəyişdirmə kimi və s. halları aid etmək olar. Nağıllarda çevrilmənin daha çox paltardəyişmə şəklinə təsadüf olunur. Çevirmə şaman (qam-şaman, dərviş) praktikasında özünə geniş yer tutur. Çevirmə eyni zamanda kosmoqonik yaradılış aktıdır. Onun ovçuluq maskalanması şəkli də var.

Açar sözlər: folklor, şaman, mistik çevirmə, çevirmə, mediəsiya

Giriş. Azərbaycan folklorunda çevirmə motivinin bir problem kimi tədqiqi milli folklorşünaslıq elmimizin aktual vəzifələri sırasına daxildir. Çevirmə insan şüurunun yaradıcı gücündən meydana çıxan arzuların ifadəsi və xəyal gücünün məhsulu olmaqla, əslində, mənsub olduğu etnosa dair elementləri özündə əks etdirən bir simvoldur. Çevirmə ümumbəşəri xarakterli olmaqla müxtəlif mədəniyyətə sahib xalqların folklorunda eyni mənaya işarə etmir, hər bir xalqın dünyagörüşünə uyğun özünəxas mənə daşıyaraq, mahiyyətində məhz həmin etnosun mədəniyyət elementlərini əks etdirir. Buna görə folklor nümunələrimizdəki bu simvolların, əslində, xalqımızın hansı adət-ənənəsinə və inancına işarə etdiyini tədqiq etmək günümüzün ən aktual məsələlərindən biridir.

Çevirmə folklor motivi kimi Azərbaycan folklorunda zəngin tip və formalara malikdir. L.Vinoqradova bu motiv haqqında yazır: “Çev-

rimlə – canlı varlığın, yaxud əşyanın öz cildini, zahiri görkəmini, ipostasını dəyişmə qabiliyyəti, başqa sözlə, digər bir varlığa, bitkiyə, əşyaya, daşa və s. çevrilmə imkanı haqqında xalq inanclarının əks olunduğu folklor motividir” [1, s.67].

Alimin göstərdiyi kimi, çevirmə – folklor motivi olub, bu motivdə xalqın mifik inancları inikas olunur, həmçinin çevrilmənin mahiyyəti zahirə görə görkəmi dəyişmə yolu ilə başqa bir varlığa keçmək olduğunu görürük. V.Propp mediəsiya zamanı çevrilməni ruhun çevrilməsi, S.Neklyudov isə hər hansı çevrilməni ruhun müxtəlif varlıqlarda əks ələməsi şəklində izah etmişdir. Dönərgəlik və ya don dəyişdirmə epik mətnlərin dilində təfəssilatla varmağa gərək qalmadığı yerlərdə, sadəcə, “oldu” (məsələn, “...quş olub...”) sözü ilə də ifadə oluna bilər. Beləliklə, ənənəvi folklor bədii təfəkkürünün komponenti kimi dönərgəlik motivi öz qaynağı

etibarilə mifoloji düşüncədən gələn bir sıra əski görüş və təsəvvürlərlə bağlıdır [2, s.111].

Folklorada əsas mistik çevrilmələrdən biri şaman/dərviş çevrilmələridir. Çevrilmə – şaman (qam-şaman, dərviş) praktikasında mediəsiya, yəni bir məkandan (dünyadan) o birisinə keçmək üçün şəkildəyişmə aktıdır. Şamanlar, bildiyimiz kimi, o biri dünyalarla əlaqəyə girə bilən varlıqlardır. Bu əlaqə mediəsiya adlanır. Ona görə də şamanlar medumlar, meditorlar hesab olunurlar. Onlar mediəsiya vasitəsi ilə göy – tanrıların dünyasına, yaxud yeraltına – ölümlərin dünyasına gedə bilirlər. Göyə gedən şamanlar – ağ şamanlar, yeraltına gedən şamanlar – qara şamanlar adlanırlar. Yer altına, yəni ölümlə dünyasına (xaos dünyasına) gedən şaman tanınmamaq üçün mütləq görkəmini, cildini, şəklini dəyişməli idi. Çünki şaman ölümlə dünyasına xəstələnmiş insanın ruhunu tapıb yenidən xəstənin özünə qaytarmaq üçün gedir. Əgər ölümlə dünyasının sakinləri, yaxud qoruyucuları onun ölü yox, diri olduğunu bilsələr, onun özünü tutub burada saxlaya bilirlər. Odur ki, şaman cildini, görkəmini, şəklini dəyişib, özünü xaos dünyasının sakinlərinə oxşatmalıdır.

S.Rzasoy yazır ki, xaos ölümlə dünyasıdır. Bura ölmədən gəlmək mümkün deyildir. Xaosu diri statusunda adlayan şaman/qəhrəmanlar ritual ölümlə, cilddəyişmə/çevrilmə ilə bu dünyaya adlayırlar [3, s.360]. Şaman istər Xaosu keçid zamanı, istər yeraltı dünyada, istərsə də göyün qatlarında situasiyadan (şəraitdən, şərtədən, rel-yefdən və s.) asılı olaraq müxtəlif heyvanlara, o cümlədən quşlara, hətta cansız əşyalara çevrilə bilər. Təkcə şamanın yox, ümumiyyətlə, epik qəhrəmanın davranış kompleksinə aid olan bu hərəkət elmdə çevrilmə adlanır. Çevrilmənin aktuallaşdığı kosmoloji sahələrdən biri Kosmosla Xaosun sərhədidir [3, s.156-157].

Çevrilmə şamanlığın vazkeçilməz tərəfidir. Çevrilmə olmasa, şaman öz niyyət və məqsədinə çata bilməz. Bu, şaman praktikasının əsas vasitələrindən biridir.

Şaman çevrilmələri tipologiyasına görə mistik çevrilmələr tipinə aiddir. Burada bütün hallarda sehr, tilsim, mistika var. Heç təsadüfi deyildir ki, XVII əsrin sonunda rus səfiri E.İsbrand ilə Çinə səfər edən A.Brandın xatirələrində

göstərilir ki, tunquzlarda Şaman və ya Saman “rahib, sehrbaz” deməkdir [4, s.220].

Tunqus mənşəli söz olan “şaman” termini türk xalqları arasında kam (qam, ham, oyun) sözü ilə əvəzlənir. Orta Asiya şamanları qam ilə yanaşı, “bakşı, falçı, perihan” kimi adları da daşıyır.

Şaman anlayışını tədqiqatçılar müxtəlif cür izah etmişlər. Onlardan bəzələrinə diqqət edək. M.Eliadiyə görə, şaman “sehrbazdır, bütün həkimlər kimi xəstəlikləri sağaldır, möcüzələr göstərir. Bunlardan başqa, ruhlarla əlaqə yaradır, rahib, mistik və ozan ola bilər”... F.Bayata şamanın “qamlaması və qamlıq” kodunun semantikasını “sifarişçi – Şaman – ruh” olaraq verir [5, s.222].

Şamanizm ilə bağlı məlumatlar, adət-ənənələr özünü din və inanclarda yaşatmaqla bərabər, folklorada daha uzun illər, yüzillər dolğun şəkildə qoruyub saxlamışdır. Buraya şaman olmaq, şamanın vəzifələri, ölüb-dirilmə, şəkil dəyişdirmə kimi və s. halları aid etmək olar. Bu hallar, eləcə də şamanizmə aid bir çox xüsusiyyətlər özünü, əsasən nağıllarda, eləcə də digər xalq nümunələrində qoruyub saxlamışdır. Nağılın fantastik quruluşu, fəvqəltəbii qəhrəmanları, nümunələrdə sehr və ovsuna geniş yer verilməsi şaman motivlərinin qorunması üçün ideal zəmindir. Şamanizmin bir çox ünsürləri nağıla daxil olmuş, eləcə də şamanın vəzifələri nağıl qəhrəmanına köçürülmüşdür.

Şaman olmaq insanların öz istəyi ilə baş vermir. Şamanlar ya doğulduğundan etibarən, ya da yetkinlik yaşına çatmış oğlanlar, bəzən də qadınlardan olur ki, bundan sonra adı insanın şamana çevrilməsi baş verir. Çevrilmə zamanı şaman olacaq şəxsin huşu başından gedir, günlərlə xəstə yatır, əzab çəkir. Oyanandan sonra isə xüsusi, qeyri-adi biliyə, istedadla malik olurlar. Onlar geyimi ilə seçilir, əyninə cübbə, qurd dərisindən kürk geyinir, belinə enli tiyəli balta bağlayır, əlinə toxmaq, davul götürərək şamanlıq edir. Şamanlar, eyni zamanda bitkilərin, heyvanların danışqlarını eşidir və anlayırlar. Şamanlar sakit, yoxsul həyat keçirirlər. Qamlama zamanı onlar asanlıqla müxtəlif heyvan (ayı, aslan, öküz, buğa, maral, sığın, aygır, qurd, eşşək arısı, hörümçək, balıq, quş, qartal,

qarğa, qırğı, göyərçin, bücək), bitki (ağac), əşya (iyən, güzgü, daş və s.) cildinə girir, eləcə də təbiət hadisəsinə (külək, qarşığa, alov, tüstü) çevrilərək şər niyyətli varlıqlara qarşı mübarizə aparırlar. Çevrildikləri heyvanlar şamanların gücünə işarə edir. Məsələn: “... Şaman davulun toxmağını alına dayadı və o saat da alının ortasında buynuz olan bir öküz donuna düşdü. Qadın qapadığı anbarın qapısını bir zərblə yerindən oynatdı və qadının ruhunu da götürüb yerə endi” [6, s.103].

F.Bayat göstərir ki, şamanın don dəyişdirməsi möcüzə növüdür. Şaman əfsanələri və söyləmələrində geniş yayılan dondəyişmə, əslində şamanın heyvan əlaqəsi ilə bağlıdır. Şaman qoruyucu ruhu olan heyvan – əsas donuna girməklə xilas olmağı hədəfləyir. Eyni şəkildə çətin vəziyyətdə qalan qəhrəman, İslamdan əvvəl özünün heyvan anası olaraq bildiyi heyvan donuna və ya onqon kimi inandığı quş donuna, daha çox heyvan şəklində girərək xilas olur. Bu da donuna girdiyi heyvanın qoruyuculuq vəzifəsini yerinə yetirdiyini göstərir [5, s.163].

Nağılın sehrli, fantastik quruluşu və nağıl qəhrəmanlarının adı adamlardan fərqləndirici gücləri, xüsusiyyətləri şamanizmlə uyğunluq təşkil edir və onun bir çox xüsusiyyətləri nağılın strukturuna yerləşdirilir, eləcə də şamanın vəzifələri nağıl qəhrəmanlarına köçürülür.

Şaman mifologiyasındakı inanca görə təbiətdə mövcud olan bütün varlıqların öz dilləri vardır və şamanın əsas vəzifələrindən biri bu dili bilməkdir. Şamanların bu bacarığı hər şeydən əvvəl müalicə məqsədi daşıyır. Şamanlara xas olan bu əsas xüsusiyyət nağıl qəhrəmanlarına da ötürülür. Nağıllarda qəhrəmanlar heyvanların, ətraf aləmin dilini sehr gücü ilə öyrənir və sonra onu öz övladlarına da ötürərək dərvişlik ənənəsini qoruyurlar.

Qeyd edək ki, nağılların xüsusi mistik funksiyaya malik personajlarından olan *dərvişlər*, *belə hesab edirik ki, şamanların transformativ törəmələridir*. Ona görə də dərviş çevrilmələrini “şaman/dərviş çevrilmələri” adı altında öyrənməyi doğru hesab edirik.

Azərbaycan nağıllarında işlənən şaman/dərviş çevrilmələri, adətən, dərvişlər, sehrbazlar, küpəgirən qarılar, eləcə də nağıl qəhrə-

manları tərəfindən oxunan dua, əfsun, sehr vasitəsilə reallaşır. Nağıllarda baş verən belə çevrilmələr müxtəlif şəkil və üsullarla baş verir:

- sehr, əfsun oxumaqla baş verən çevrilmələr;
- qoyulan qayda-qanunları pozmaqla baş verən çevrilmələr;
- başqasının sirrini öyrənmək nəticəsində baş verən çevrilmələr.

Azərbaycan nağıllarında heyvana çevrilmə insanın xeyir və şər məqsədləri ilə əlaqəlidir. Nağıl qəhrəmanlarına kömək edərək onu düşdüyü çətinliklərdən xilas etmək üçün baş verən çevrilmələr xeyir məqsədlidir. Şər xarakterli çevrilmələr isə insanlara ziyan vurmaq məqsədi daşımaqla, sonradan insanların bu tilsimlərin pozulması üçün mübarizə aparmasını şərtləndirir. Azərbaycan nağıllarında tilsim insana ziyan verən, onu daha döndərən və hətta məhv edən sehrli qüvvələri özündə ehtiva edir və tilsim sirri öyrənilmədən sonra sınıra qüvvədən düşür. Bəzi nümunələrdə nağıl qəhrəmanları bir neçə heyvan cildinə girə bilər. Belə dondəyişmələr şamanvari bir çevrilmə olub, eləcə də bu gücə sahib qəhrəmanlarda olan şaman xüsusiyyətlərini əks etdirir. Nağıl qəhrəmanları da şamanlar kimi birdən çox görünüşdə təzahür edirlər. Onlar heyvan və ya bitki, yaxud da əşya şəklində girsələr də, lakin bu şəkillər keçici olub, həmin qəhrəmanın əsl mahiyyətini dəyişdirmir: onlar sonda öz gerçək görünüşlərinə dönlər.

Şaman/dərviş çevrilmə formullarının şəkil və üsulları çevrilmənin subyekt (çevrilən) və obyekt (çevrildiyi) baxımından üç qrup təşkil edir:

1. İnsanın heyvana və digər varlıqlara çevrilməsi;
2. Heyvanların insana çevrilməsi;
3. İnsanın insana çevrilməsi.

Heyvanların insana çevrilməsi, bu da tilsim, sehr vasitəsilə baş verir. Bu çevrilmələr də tipologiyasına görə şaman/dərviş çevrilmələrinə aiddir. Heyvanların insan cildinə girməsində şamanlığın izləri daha çox görünür. Çevrilən heyvan hamı ruh olub, insana kömək etmək, insanın etdiyi hər hansı yaxşılığın qarşılığını ödə-

mək, onu çətin vəziyyətdən xilas etmək və s. məqsədini güdür.

Deyildiyi kimi, şaman/dərviş çevrilmə formullarının şəkil və üsullardan bir qrupunu **insanın başqa insan cildinə girməsi** faktlarını əhatə edir. Nağıllarımızda insanlar tanınmamaq, öz planlarını həyata keçirmək üçün tilsim, sehr yolu ilə başqa bir şəxsə dönünə girirlər. Onlar qarşılarındakı insanları inandırmaq, öz tilsimlərini gizlətmək üçün çox vaxt bu yola müraciət edirlər.

Şaman/dərviş çevrilmə üsulları vasitəsilə heyvan cildinə girən qəhrəmanların əsas məqsədlərindən biri də öz güclərini nümayiş etdirməkdir. Nağıl qəhrəmanı bəzən şamanlarda olduğu kimi, tilsim vasitəsilə heyvan cildinə girib düşmənlə döyüşür. Bu cür nağıllardan bəzilərinə diqqət edək:

“Yeddi dağ alması” nağılında Dərvişlə vuruşan İbrahim özü də şaman/dərviş kimi müxtəlif cildlərə girir: “İbrahim tilsimi oxuyub oldu bir **quş**, qanad çalıb qalxdı göyə...”; “İbrahim iki sərvəz enib yerə qanadın suya vurdu. Üçüncüdə olub **durna**, dimdiyini uzadıb əskinin birin götürüb gəldi...”; “Tez özün yetirib göydən yerə, olub bir **siçan** girdi deşiyə...”; “İbrahim pis başlamışdı, bildi tutulacaq, oldu **tüsti** çıxdı deşikdən, bir **şir** olub dayandı...”; “İbrahim şir cildindən çıxıb oldu bir **ceyran**...”; “İb-

rahim gördü ki, tutulacaq, bir tilsim oxuyub oldu bostan tağlarında bitən **qarpız-qovun**...”; “İbrahim baxıb gördü ki, qoca dərviş bütün qarpızları kəsib qurtardı, tez olub **quş**, qalxdı göyə...”; “İbrahim olub bir ovuc **darı** səpildi çölün düzünə, bir giləsinə atıb kolun dibinə gizləndi...”; “Dərviş olub bir cüceli toyuq, başladı darını dənəlməyə. İbrahim bir tilsim oxuyub, oldu **tülkü**, çıxıb kolun dibindən, yapışdı dərvişin boğazından, boğub öldürdü” [7, s.58].

“Simanın nağılı”nda Siman meşədə qarşısına çıxan ceyranı tutduqdan sonra ceyran qarıya çevrilir. Nağılda qarı müxtəlif cildlərə girir: “Bu çöl xoruzunu görürsən? Bu, bir qarıdır ki, hər bir heyvanat cildinə girir...” [7, s.34].

Nəticə. Folklor nümunələrində çevrilmələr, əsasən, sehrbaz, dərviş və ya Allah tərəfindən edilmiş hər hansı bir yaxşılığa cavab olaraq və yaxud da pis əməllərin cəzası olaraq meydana çıxır. Bunlar daşadönmə və ya şəkildəyişdirmə formasında olmaqla, dua, əfsun, çubuq, sehrli meyvə və s. vasitəsilə həyata keçirilir. Əfsanələrdə olan şəkildəyişmələr nağıl və dastanlardan fərqlidir. Nağıl və dastanlarda sehrə, caduya, tilsimə əsaslanan çevrilmələr müvəqqəti, keçici mahiyyət daşıyırsa, əfsanələrdə inanca əsaslanmaqla yanaşı, burada inandırmaq, təbiiyə etmək daha çox əhəmiyyət kəsb edərək, qalıcı şəkildəyişmələr hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Виноградова Л.Н. Превращение. Из словаря «Славянские древности» // Славяноведение. № 6, 2004.
2. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Издание Ленинградского Университета, 1986, 365 с.
3. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi. Bakı: “Elm və təhsil”, 2015.
4. Türkan K. Türk Masallarında Kahramanın ve Şamanın Don Değiştirme Arasındaki Benzerlikler // Türkbilgi Dergisi, 2008/15.
5. Bayat F. Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı. İstanbul: “Ötüken”, 2006.
6. Şaman əfsanələri və söyləmələri / Tərcümə və tərtib edənlər Füzuli Gözəlov, Cəlal Məmmədov. Bakı: “Yazıçı”, 1993.
7. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, II cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005.

FUNCTIONAL SEMANTICS OF SHAMAN/HERMIT TRANSFORMATIONS IN FOLKLORE

Summary

One of the key transformations in folklore is Shamanist / Dervish transformations. Transformation in Shamanist (Gam-Shamanist, Darvish) practice is mediation, that is, an act of transformation to pass from one space (world) to another one. Shamanists, as you know, are beings who can contact with other worlds. This contact is called mediation.

Therefore, Shamanists are regarded as mediums or mediators. They can go to the world of gods or under the ground – the world of dead people through mediation. Shamanists going to the sky are called White Shamanists, while Shamanists going to the underground are called Black Shamanists. Masking in folklore is a change in hero's outward appearance realizing with the help of magical powers or by using magical methods. Masking is also a transformation formula for transitional ceremonies. In folklore transitional ceremonies are more common in tales, epics and legends. Transformation is one of the characteristic motives for epic folklore texts. It appears as shapeshifting. Temporary conversion followed by a return to the original form is called returning. Change of appearance is mostly used form of transformation in folk tales. Shapeshifting is also used mostly in shaman (dervish) examples. At the same time, transformation is a cosmogonical creation act. It also has hunting masking form.

Key words: folklore, shaman, mystic transformation, transformation, mediation

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СЕМАНТИКА ШАМАН/ДЕРВИШСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ В ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

Одним из основных мистических перевоплощений в фольклоре являются шаман/дerviшские перевоплощения. Перевоплощение в практике шаманов (гам-шаман, дerviш) – это медитация, то есть акт видоизменения для перехода из одного измерения (мира) в другое. Как мы знаем, шаманы это существа, умеющие входить в контакт с другими мирами. Эта связь называется медитацией. И поэтому шаманы считаются медиторами медиумами. Они посредством медитации могут подниматься в небо – в мир богов, либо опускаться под землю – в мир мертвых. Шаманы, которые поднимаются в небо, называются белыми шаманами, а спускаются под землю – черными шаманами. Маскировка в фольклоре это изменение героем своего внешнего вида, внешности под воздействием магических сил или с использованием магических средств. Маскировка также формула перемены относительно переходных церемоний. В фольклоре переходные церемонии проявляются больше всего в сказках, сагах, легендах. Превращение является характерным мотивом эпических фольклорных текстов. Оно выражается как метаморфоза. Временное возвращение образа к своей первоначальной форме, как одна из форм проявлений метаморфозы, называется перевоплощением. В сказках превращение в основном выражается в переодевании. Превращение особо распространено в шаманской практике. Оно одновременно является космогоническим создательным актом. Также имеется его охотничья маскировочная форма.

Ключевые слова: фольклор, шаман, мистическая трансформация, перевоплощение, медитация